

La Geografia Política Contemporània i l'Estudi del Nacionalisme*

Joan NOGUÉ i FONT

Departament de Geografia. Estudi General de Girona

Després d'unes dècades de lleuger decandiment, la geografia política està vivint darrerament una autèntica revifalla, fins el punt de ser considerada com una de les especialitats més dinàmiques de la geografia humana contemporània (GARCÍA BALLESTEROS, BOSQUE SENDRA, 1985; LEVY, 1988). La publicació de llibres i manuals sobre el tema és continua (TAYLOR, HOUSE, 1984; PACIONE, 1985) i fins i tot han aparegut en els últims anys algunes revistes especialitzades, com *Political Geography Quarterly*. En d'altres revistes de temàtica ja més variada, com *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, *Society and Space* o *Progress in Human Geography*, s'observa també una especial atenció a l'estudi de la dimensió espacial dels fenòmens, dels processos i de les institucions polítiques.

Fins fa poc, la geografia política s'havia centrat gairebé exclusivament en la figura de l'Estat. És aquesta una llunyana tradició, iniciada el segle passat per Friedrich Ratzel, geògraf considerat habitualment com el pare de la geografia política. En la seva *Geografia Política*, RATZEL (1897) identifica clarament la geografia política amb l'estudi de l'estructura territorial de l'Estat. Des de llavors i fins pràcticament avui dia, l'Estat ha constituït el principal objecte d'estudi dels geògrafs polítics. De fet, el tema no s'ha esgotat i continuen apareixent encara molts tractats de geografia política —alguns d'ells prou innovadors— centrats, directament o indirecta, en l'Estat (JOHNSTON, 1982; DOMMEN, HEIN, eds., 1986; FOUCHER, 1988). Ningú no pot negar que es tracta, certament, d'un dels espais políticament organitzats més interessants i més influents al llarg dels dos últims segles, però no és l'únic ni, tampoc, l'única expressió territorial del fenomen polític.

Conscient d'aquest fet, la geografia política dels últims decennis ha ampliat considerablement el seu camp d'acció, interessant-se no sols per l'Estat, sinó per tota organització dotada de poder polític capaç d'inscriure's en l'espai (MÉNDEZ, 1986). Hom ha arribat,

en definitiva, a una geografia política concebuda com a geografia del poder (CLAVAL, 1978; SÁNCHEZ, 1981), d'un poder econòmic, ideològic i polític capaç d'organitzar i transformar el territori —a totes les escales (TAYLOR, 1985)— en funció d'uns interessos concrets i seguint unes estratègies d'actuació difícils a vegades de copsar. Evidentment, aquesta renovació ha estat possible gràcies a la integració de bona part de les innovacions conceptuals i metodològiques que ha conegut la ciència mare, la geografia, en els últims decennis, concretament en les dècades dels seixanta i del setanta i provinents, sobretot, dels enfocaments radical-marxista i behaviorista.

En el mateix sentit, la geografia política dels vuitanta es veu també afectada per les innovacions pròpies de l'època. En aquests últims anys estem assistint en geografia a una reconsideració del rol de la cultura (COSGROVE, 1983; THRIFT, 1983a), a una revalorització del paper del «lloc» (AGNEW, 1987) —la principal i més transcendental aportació de la perspectiva humanística (TUAN, 1977)— i a un renovat interès per una nova geografia regional que sigui capaç de connectar allò particular (els «locality studies», per exemple) amb allò general (COOKE, 1988; MASSEY, 1985, 1990; TAYLOR, 1988). Fins i tot fora de la geografia s'està ressaltant cada cop més el paper de l'espai en la construcció d'una teoria social. Anthony GIDDENS (1979, 1981), entre d'altres sociòlegs, insisteix en la urgent necessitat de reconèixer que l'espai i el temps són bàsics en la formulació d'una teoria social. Estem assistint a la configuració d'una geografia política que parteix d'una concepció diferent de la noció d'espai polític, entès, a partir d'ara, com una acció col·lectiva localitzada en un lloc concret, com un conjunt de relacions entre individus, grups familiars i institucions, que constitueixen una veritable interacció política; en definitiva, com un dinàmic conjunt de relacions fonamentades en llunyanes afinitats i reproduïdes en interaccions a curt termini (KIRBY, 1989). Del que es tracta, simplement, és d'arribar a concebre un mapa polític del món que no se centri només en els Estats-nació com a úniques unitats polítiques, sinó que el concebeixi com a un enorme ventall d'espais polítics que van des d'aliances religioses, tribals o ètniques fins als diferents barris d'una ciutat.

Com dèiem més amunt, la geografia dels últims anys ha entrat en un interessant procés de reconsideració i revalorització del paper del «lloc» en l'explicació dels fenòmens socials (SOJA, 1980; GREGORY, 1982; MASSEY, 1984, 1990; SMITH, 1984; AGNEW, DUNCAN, 1989). El «lloc», com a categoria d'anàlisi, ha deixat de ser patrimoni exclusiu de la geografia humanística. Avui, geògrafs d'inspiració marxista i estructuralista també se'n serveixen. Tot plegat està originant una geografia política molt més oberta i suggeridora, que porta, alhora, a una revifalla de la geografia regional. Allan PRED (1984), per exemple, parteix d'un concepte de lloc entès com a «procés històricament contingent» i John AGNEW (1987) mostra com fenòmens socials engendrats a macroescala són mediatitzats per les condicions locals. Per la seva banda, Nigel THRIFT (1983b), en un article que ha tingut una gran ressonància, demostra l'enorme importància que té el fet de situar la pràctica humana en un espai i en un temps concrets. Un altre exemple molt interessant és el de Sallie A. MARSTON (1988), qui, partint de la base que el comportament polític està geogràficament arrelat, es proposa investigar com el context espacial influeix en la constitució d'una identitat i solidaritat política i de grup. Marston pren com a cas d'estudi el de la comunitat irlandesa de Lowell (Massachusetts) al segle XIX i mostra com, en aquells moments de ràpida industrialització i forta tensió social, la pertinença a una ètnia determinada —la irlandesa, en aquest cas— es definia especialment essent, alhora l'element d'identitat més influent, fins i tot més que la pròpia pertinença a una classe social: «l'estructura

espacial de la comunitat immigrant contribuï a activar l'etnicitat, més que la classe, com a mitjà per afrontar relacions estructurals socials més àmplies» (p. 428). Darrerament, la mateixa autora està examinant un altre cas similar —també centrat en l'àmbit urbà decimonònic—, incorporant ara, però, el llenguatge i la relació entre aquest element i la consciència política (MARSTON, 1989).

És en aquest marc de renovació temàtica i, també, teòrica i metodològica, en el qual cal emmarcar l'interès actual pel nacionalisme, un tema poc considerat fins ara pels geògrafs polítics. Val a dir que aquest interès ha vingut motivat també, òbviament, per l'inesperat esclat nacionalista que viu el món de finals del segle XX. Cal fer notar, tanmateix, la gairebé total absència de treballs en aquesta línia a Catalunya i a l'Estat espanyol, per més que, paradoxalment, aquest és un dels Estats europeus més interessants en relació a la temàtica que ens ocupa. Dedicats explícitament al tema s'han publicat poquíssims treballs, d'entre el quals caldria recordar el de NOGUÉ (1989) i NADAL (1990).

Si fins fa poc les aportacions dels geògrafs a l'estudi del nacionalisme eren molt escasses, en els últims anys ja no es pot dir el mateix. Una de les obres més recents i cabdals per conèixer el que estan fent els geògrafs en aquest terreny —almenys els anglosaxons— és l'editada per JOHNSTON, KNIGHT i KOFMAN (1988), *Nationalism, Self-Determination and Political Geography*. El missatge del llibre és clar: hi ha molt a dir i molt a fer sobre nacionalisme des de la geografia. Hi ha tot un piló de temes en els quals és d'esperar l'aportació dels geògrafs: la construcció nacional de l'espai social, nacionalisme i desenvolupament desigual, recursos naturals i problemes ecològics, la localització geopolítica en relació a d'altres territoris i Estats, l'estudi de la trilogia cultura/nació/territori i, en definitiva, tot el que implica l'apreciació del territori com a base i recurs polític del procés de construcció nacional en un món constituït per Estats. Alguns d'aquests temes, entre molts d'altres, s'apunten ja en la literatura geogràfica existent fins al moment, concretament —i només a tall d'exemple— en les obres d'AGNEW (1984, 1987), ANDERSON (1986a, 1986b), BLAUT (1986), BOAL & DOUGLAS (1982), BUREAU (1984), GEORGE (1985), KNIGHT (1982, 1984), LACOSTE (1986), MACLAUGHLIN (1986a), ORRIDGE & WILLIAMS (1982), SACK (1986), WILLIAMS (1982, 1985), WILLIAMS & KOFMAN (1989) i ZELINSKY (1984, 1988). AGNEW (1989) insisteix en l'enorme interès que presenta la perspectiva geogràfica per entendre el nacionalisme, perquè, en tant que pràctica política, està estructurat pel context, pel medi, pel lloc. És en el «lloc» (*place*) que les grans categories socials (sexe, classe, edat) es materialitzen, que s'hi donen les interaccions socials que provocaran una resposta o una altra a aquest fenomen social. El paper del lloc és essencial en l'estructuració de l'expressió nacionalista, perquè la força i la capacitat d'atracció del nacionalisme, en tant que una forma de pràctica política, varia precisament en funció de la seva capacitat de resposta a les necessitats del lloc. En aquest sentit, el nacionalisme vindria a ser una resposta política condicionada per l'entorn local.

Amb tot, el que en podríem denominar «la geografia del nacionalisme» està encara en una fase incipient, com reconeixen WILLIAMS & SMITH (1983) quan afirmen: «Hi ha ja hipòtesis referides als aspectes físics del disseny monumental, a la modificació del paisatge, a la localització o a la dinàmica sociopolítica del lloc i de l'espai, però no han estat encara analitzades rigorosament» (p. 514). Fins i tot hi ha alguns antecedents contemporanis relativament llunyans en aquest sentit, els quals, desgraciadament, no varen fructificar (KNIGHT, 1971). Val a dir, per altra banda, que, des d'una perspectiva històrica i en el

camp de la història de la geografia i del pensament geogràfic, no s'han fet tampoc massa avenços. Si bé és cert que darrerament s'ha estudiat més a fons la influència de l'imperialisme i del pensament racista decimonònic sobre la geografia acadèmica, també és cert que ben poc s'ha escrit sobre les connexions entre geografia i nacionalisme, com assenyala MACLAUGHLIN (1986b) citant ANDERSON (1973) i PEET (1985), per més que la geografia fou un saber tan útil al nacionalisme com a l'imperialisme (CAPEL, 1981).

De mica en mica, tanmateix, totes aquestes aportacions han començat a cobrir, amb més o menys encert, la perspectiva territorial del fenomen nacionalista, una perspectiva poc o gens tractada en les anàlisis fetes des d'altres disciplines. D'acord amb aquesta perspectiva, els nacionalismes són en gran mesura, una forma territorial d'ideologia, una ideologia territorial. L'argument és senzill: Les nacions reivindicades pels nacionalistes no només estan «localitzades» en l'espai i, fins a cert punt, influenciades per aquesta localització geogràfica —tretos comuns, per altra banda, a tot fenomen social—, sinó que, a diferència d'altres fenòmens socials, reclamen explícitament determinats territoris, que passen a formar part de la pròpia identitat i dels quals emfasitzen la suposada particularitat, excepcionalitat i historicitat. Un dels trets més característics de la ideologia i dels moviments nacionalistes és la seva habilitat per redefinir l'espai, polititzant-lo i tractant-lo com a un territori històric i distintiu. La noció de «territori nacional» és a la base de tot nacionalisme. Fins i tot la mateixa autodenominació de molts moviments nacionalistes porta implícita aquesta gran càrrega d'ideologia territorial: «Moviment de Defensa de la Terra» (MDT), «Terra Lliure», «Euskadi Ta Askatasuna» (ETA), entre molts d'altres. Els moviments nacionalistes expressen les seves reivindicacions en termes territorials, fins i tot en el cas dels nacionalismes anticolonials, una de les principals formes de nacionalisme, almenys pel que fa a l'enorme impacte que han tingut en la conformació del mapa polític contemporani.

La ideologia nacionalista ha intentat donar sempre la seva pròpia interpretació del procés d'ocupació i control del territori nacional. Territori i història, en continua interrelació, són els dos eixos vertebradors d'aquest procés. La nació arriba a la seva maduresa, a la constitució d'un Estat-nació, després d'un llarg procés d'historicitat del territori i de territorialització de la història (POULANZAS, 1979). El passat —el passat imbuït en el territori— és un component territorial del nacionalisme de primer ordre «El territori és el receptacle del passat en el present... L'excepcional història de la nació es materialitza en l'excepcional porció del territori ocupat per la nació. És la terra-mare, la primitiva terra dels avantpassats, més antiga que qualsevol Estat, la mateixa terra que va viure les grans gestes, els mífics orígens. El temps ha passat, però l'espai encara és aquí» (ANDERSON, 1988, p. 24). L'ensenyament de la geografia i de la història a l'escola té molt a veure amb la permanència i transmissió d'aquest sentit de pertinença a un territori en tant que receptacle d'un passat col·lectiu.

En tant que ideologia territorial, el nacionalisme té un caràcter internament unificador en el sentit que defineix i classifica la gent en funció, sobretot, de la seva pertinença o no a un país, a una cultura (a una «nació»), més que no pas en termes de classe o de status social. L'estratègia del nacionalisme per aplegar gent amb interessos de classe contraposats sota un mateix paraguai és, en bona part, una estratègia geogràfica, tan bàsica, simple i meridiana com calgui, però geogràfica en qualsevol cas. Hom parteix de la base que la gent que comparteix un mateix territori ha de tenir, a la força, algun interès en comú, simplement en funció de la seva proximitat espacial. Aquest grau de comunió pot ser, certament, molt feble i parcial, però és fàcilment inflat pels grups dominants per enfosquir i dissimular d'altres conflictes d'interessos.

Tot nacionalisme se serveix d'un bon piló de símbols tendents a enfortir els llaços nacionals i a què la població s'identifiqui a si mateixa com a «poble», com a comunitat. També aquí el territori hi té molt a veure. La mitologia nacionalista ha creat un veritable reguitzell de llocs d'identificació col·lectiva, entenent aquí per lloc una àrea limitada, una porció de l'espai concreta, carregada de simbologia, que actua com a centre transmissor de missatges culturals.

Tot moviment nacionalista, implícitament o explícitament, reconeix en el territori un element essencial del seu discurs. El que ja no està tan clar, molt sovint, és el límit físic, la frontera de la nació. En la majoria dels casos no hi sol haver coincidència entre l'àmbit territorial real, actual, i el desitjat, entre el territori que abasta i el que se suposa hauria d'abastar la nació. Segons MERCADÉ et alii (1983), la majoria dels nacionalismes radicals —entre ells alguns dels hispànics— són irredentistes, és a dir reivindiquen la reunificació de territoris considerats dividits. L'irredentisme esdevé sovint el principal component del discurs nacionalista i aquell que mou més fàcilment les masses, la qual cosa demostra, una vegada més, la rellevància que la perspectiva territorial hauria de tenir en els estudis sobre nacionalisme.

El nacionalisme apareix com una més d'entre les vàries respostes polítiques existents davant d'un món canviant, ple de tensions, contradiccions i conflictes. En aquest sentit, val la pena recordar que els conflictes territorials són a la base de bona part dels conflictes polítics i militars actuals. PORTUGALI (1988), per exemple, ens mostra les estratègies territorials que israelites i palestins utilitzen en la seva confrontació per apropiarse d'un mateix territori que no volen compartir, la qual cosa demostra que no sols existeix una estratègia territorial nacionalista per part de les nacions sense Estat, sinó també per part dels Estats-Nació. Es el que BREUILLY (1982, p. 10) anomena «nacionalisme governamental», una estratègia político-territorial que pot presentar dues situacions. Externament, ens la trobem en aquelles polítiques que persegueixen ampliar el territori de l'Estat cap a àrees que aquest Estat reclama com a parts integrants de la seva nació (l'ocupació d'Àustria per part de Hitler, per exemple). Internament, la veiem encarnada en accions preses contra determinats grups socials o culturals suposadament «antinacionals» (l'anti-semitisme del Tercer Reich, seguint el mateix exemple). La història moderna i contemporània europea és, en aquest sentit, una mostra clara de com els Estats han intentat modificar una i altra vegada els límits de certes expressions culturals (religioses, lingüístiques), per tal de fer-les coincidir amb els límits del seu propi poder. A fi d'evitar al màxim possible la conflictivitat inherent a tota heterogeneïtat, l'Estat, en qualsevulla de les seves manifestacions, ha intentat des de sempre aconseguir el màxim possible d'homogeneïtat ètnica i cultural en el territori sobre el qual exerceix la seva sobirania, ja sigui amb mètodes més o menys subtils (cas francès) o de forma expeditiva i brutal (migracions ètniques forçades per Stalin).

El nacionalisme, en definitiva, parteix de l'existència d'una nació, d'un fet nacional en el qual l'element territori, entre d'altres, és present en menor o major mesura. El nacionalisme, però és, per se, una ideologia política que persegueix uns objectius determinats a través d'una estratègia política determinada. Aquesta estratègia és, en gran mesura, una estratègia territorial, en el sentit que, a diferència d'altres fenòmens socials, el nacionalisme se serveix ideològicament del territori. Amb tot, això no vol dir que el territori sigui l'element clau i únic per entendre el fenomen nacionalista. N'és un element, una dimensió

més, que no convé sobrevalorar, però tampoc menysprear. La geografia política contemporània, especialment l'anglosaxona, és conscient d'aquest fet i, sortosament, comença a actuar en conseqüència. Seria desitjable que la catalana fes el mateix.

* Aquesta comunicació forma part d'un projecte de recerca més ampli en el qual l'autor està treballant darrerament. Llevat de la present comunicació, fins ara només n'ha aparegut un avenç a la *Revista de Catalunya* (34, 1989, pp. 25-40) i un altre al *V Col·loqui Ibèric de Geografia* (León, novembre, 1989).

Referències bibliogràfiques

- AGNEW, John A. (1984): «Place and Political Behaviour: The Geography of Scottish Nationalism», a *Political Geography Quarterly*, 3, pp. 191-206.
- (1987): *Place and Politics. The Geographical Mediation of State and Society*, Boston, Allen & Unwin.
- AGNEW, John A. i DUNCAN, James S. (eds.) (1989): *The Power of Place. Bringing Together Geographical and Sociological Imaginations*, Boston, Unwin & Hyman.
- ANDERSON, James (1983): «Ideology in Geography», a *Antipode*, 5(3), pp. 1-6.
- (1986a): «On Theories of Nationalism and the Size of States», a *Antipode*, 18(2), pp. 218-232.
- (ed.) (1986b): «Nationalism and Geography», in ANDERSON, James, ed., 1986c, pp. 115-142.
- (ed.) (1986c): *The Rise of the Modern State*, Brighton, Harvester Press.
- (1988): «Nationalist Ideology and Territory», a JOHNSTON, R.J.: KINGHT, David, KOFMAN, Eleonore, (eds.), 1988, pp. 18-39.
- BLAUT, J. (1986): «A Theory of Nationalism», a *Antipode*, 18, pp. 5-10.
- BOAL, F.W. i DOUGLAS, J.N., (eds.) (1982): *Integration and Division: Geographical Perspectives on the Northern Ireland Problem*, London, Academic Press.
- BREUILLY, John (1982): *Nationalism and the State*, Manchester, Manchester University Press.
- BUREAU, Luc (1984): *Entre l'Eden et l'Utopie. Les Fondements imaginaires de l'Espace Québécois*, Montreal, Editions Québec-Amérique.
- CAPEL, Horacio, 1981, *Filosofía y ciencia en la Geografía contemporánea*, Barcelona-Barcanova.
- CLAVAL, Paul (1978): *Espacet et Pouvoir*, Paris, PUF.
- COOKE, Philip (1988): «Locality, Structure and Agency: A Theoretical Analysis, paper presented at the 84th Annual Meeting of the Association of American Geographers, april 6-10, Phoenix, Arizona, (inèdit).
- COSGROVE, Denis (1983): *Social Formation and Symbolic Landscape*, London, Croom Helm.
- DOMMEN, E. i HEIN, P. (eds.) (1986): *States, Microstates and Islands*, London, Croom Helm.
- FOUCHER, Michel (1988): *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique*, Paris, Fayard.
- GARCÍA BALLESTEROS, Aurora (ed.) (1986): *Teoría y práctica de la geografía*, Madrid, Alhambra Universidad.
- GARCÍA BALLESTEROS, Aurora i BOSQUE SENDRA, Joaquín (1985): «Evolución y tendencias actuales de la Geografía Política», a *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 6, pp. 115-132.

- GEORGE, Pierre (1985): *Geopolítica de las minorías*, Vilassar de Mar (Barcelona), Oikos-Tau.
- GIDDENS, Anthony (1979): *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- (1981): *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- GREGORY, D. i URRY, J. (eds.) (1985): *Social Relations and Spatial Structures*, London, MacMillan.
- JOHNSTON, R.J. (1982) *Geography and the State: An Essay in Political Geography*, London, MacMillan.
- JOHNSTON, R.J., KNIGHT, David i KOFMAN, Eleonore (eds.) (1988): *Nationalism, Self-determination and Political Geography*, London, Croom Helm.
- KIRBY, A.M. (1989): «Tiempo, espacio y acción colectiva: espacio colectiva y geografía política», a *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 15, pp. 67-68.
- KNIGHT, David (1971): «Impress of Authority and Ideology on Landscape. A Review of Some Unanswered Questions», a *Tijdschrift voor Econ. en Soc. Geographie*, nov.-dec., pp. 383-387.
- (1982): «Identity and Territory: Geographical Perspectives on Nationalism and Regionalism», a *Annals of the Association of American Geographers*, 72, pp. 514-531.
- (1984): «Geographical Perspectives on Self-Determination», a TAYLOR, J. i HOUSE, J. (eds.), 1984, pp. 168-190.
- LACOSTE, Yves (1986): *Geopolitique des régions françaises*, Paris, Fayard.
- LEVY, Jacques (1988): «Géographie et Politique», a *Geographie Sociale*, 7, pp. 13-18.
- MACLAUGHLIN, Jim (1986a): «The Political Geography of "Nation-Building" and Nationalism in Social Sciences: Structural vs Dialectical Accounts», a *Political Geography Quarterly*, 5(4), pp. 299-329.
- (1986b): «State-Centered Social Science and the Anarchist Critique: Ideology in Political Geography», a *Antipode*, 18(1), pp. 11-38.
- MARSTON, Sallie A. (1988): «Neighborhood and Politics: Iris Ethnicity in Nineteenth Century Lowell, Massachusetts», a *Annals of the Association of American Geographers*, 78(3), pp. 414-432.
- (1989): «Adopted citizens: discourse and the production of meaning among nineteenth century American urban immigrants», a *Institut of British Geographers. Transactions New Series*, 14-4, pp. 435-445.
- MASSEY, Doreen (1984): *Social of Labor: Social Structures and the Geography of Production*, New York, Methuen.
- (1985): «New Directions in Space», a GREGORY, D. i URRY, J. (eds.), 1985, pp. 9-19.
- (1990): «L'estudi de localitats en geografia regional», a *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 21, pp. 73-87.
- MENDEZ, Ricardo (1986): «El resurgir de la geografía política», a GARCIA BALLESTEROS, Aurora, (ed.), 1986, pp. 328-347.
- MERCADE, Francesc, HERNANDEZ, Francesc i OLTRA, Benjamín (1983): *Once tesis sobre la cuestión nacional en España*, Barcelona, Anthropos.
- NADAL, Francesc (1990): «Los nacionalismos y la geografía», a *Geo-crítica*, 86, pp. 5-45.
- NOGUE I FONT, Joan (1989): «Nacionalisme i Territori» a *Revista de Catalunya*, 34, pp. 25-40.
- ORRIDGE, A.W. i WILLIAMS, C.H. (1982): «Autonomist Nationalism: A Theoretical Framework for Spatial Variations and its Genesis and Development», a *Political Geography Quarterly*, 1, pp. 19-39.

- PACIONE, Michael, (ed.) (1985): *Progress in Political Geography*, London, Croom Helm.
- PEET, R. (1985): «The Social Origins of Environmental Determinism», *Annals of the Association of American Geographers*, 75, pp. 309-333.
- PORTUGALI, Juval (1988): «Nationalism, Social Theory and the Israeli/Palestinian Case», in JOHNSTON, R.J., KNIGHT, David i KOFMAN, Eleonore, (eds.), 1988, pp. 151-165.
- POULANTZAS, Nicos (1979): *Estado poder y socialismo*, Madrid, Siglo XXI.
- PRED, Allan (1984): «Place as historically contingent process: Structuration and the time-geography of becoming places», a *Annals of the Association of American Geographers*, 74, pp. 279-297.
- RATZEL, Friedrich (1897): *Politische Geographie*, Munich, Oldenburg. Existeix una interessant traducció en francès, a curs de Pierre Rudch i de Charles Hussy, 1988, *Géographie Politique*, París, ERESA.
- SACK, Robert D. (1986): *Human Territoriality. Its Theory and History*, Cambridge, Cambridge University Press.
- SÁNCHEZ, Joan-Eugeni (1981): *La geografía y el espacio social del poder*, Barcelona, Los Libros de la Frontera.
- SMITH, N. (1984): *Uneven Development*, New York, Basil Blackwell.
- SOJA, E. (1980): «The social-spatial dialectic», a *Annals of the Association of American Geographers*, 70, pp. 207-225.
- TAYLOR, Peter J. (1985) (2a. ed. 1989): *Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality*, London New York.
- (1988): «World-Systems Analysis and Regional Geography», a *The Professional Geographer*, 40 (3), pp. 259-265.
- TAYLOR, Peter, HOUSE, J., (eds.) (1984): *Political Geography: Recent Advances and Future Directions*, London, Croom Helm.
- THRIFT, Nigel (1983a): «Literature the Production of Culture and the Politics of Place», a *Antipode*, 15 (1), pp. 12-23.
- (1983b): «On the determination of social action in space and time», a *Society and Space*, 1, pp. 23-57.
- TUAN, Yi-Fu (1977): *Space and Place. The Perspective of Experience*, London, Arnold.
- WILLIAMS, Colin H., (ed.) (1982): *National Separatism*, Cardiff, University of Wales Press.
- (1984): «Ideology and the Interpretation of Minority Cultures», a *Political Geography Quarterly*, 3 (2), pp. 105-125.
- (1985): «Conceived in Bondage-Called into Liberty: Reflections on Nationalism», a *Progress in Human Geography*, 9, pp. 331-355.
- WILLIAMS, Colin H. i KOFMAN, Eleonore, (eds.) (1989): *Comunity Conflict, Partition and Nationalism*, London & New York, Routledge.
- WILLIAMS, Colin H. i SMITH, Anthony D. (1983): «The National Construction of Social Space», a *Progress in Human Geography*, 7, pp. 502-286.
- ZELINSKY, Wilbur (1984): «O Say, Can you See? Nationalistic Emblems in the Landscape», a *Winterthur Portfolio*, 19, (4), pp. 277-518.
- (1988): *Nation into State. The Shifting Symbolic Foundations of American Nationalism*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press.